

GAZSÓ DÁNIEL

MAGYARORSZÁG LATIN SZEMMEL

Latin-Amerika! Az Újvilág, amit az Huelva tartomány palosi kikötőjéből útra kelt híres genovai felfedező Ázsia földjének hitt, és ahonnan olyan növények származnak, amelyek nélkül nem tudnánk elkészíteni a lecsót, a töltött paprikát, a kukoricasalátát, a krumplifőzeléket, de még a babgulyást sem. Ezen a távoli, egzotikus világon nemcsak az európai gasztronómiát gazdagító növények születtek, hanem a világirodalmat gazdagító írók, költők is. Babits Mihály szerint az irodalom igazi célja a kifejezés: „az írói oeuvre embert fejez ki, emberi attitűdöt a világgal szemben, vagy a világnak emberen átszűrt képét”.¹ A következőkben olyan irodalmi Nobel-díjas latin-amerikai írókról lesz szó, akik jártak hazánkban, Gabriel García Márquezzól, Miguel Ángel Asturiasról és Pablo Nerudáról, és arról, hogy milyen képet alkottak ők az ötvenes és hatvanas évek Magyarorszájáról.

García Márquez Észak-Kolumbiában, Aracatacában született 1927-ben. Két évvel később szülei átköltöztek Baranquillába, ahol gyógyszerész apja munkát kapott. García Márquezt – akit gyerekkori barátai és közeli hozzátartozói *Gabito*-nak hívtak – otthon maradt Aracatacában. Nyolcéves koráig anyai nagyszülei, Nicolás Márquez – az unokáknak csak *Papalelo* –, az 1899 és 1902 között tomboló *ezernapos* polgárháború egyik liberális veteránja és Tranquilina Iguarán – *Mina* – nevelték. Ők ihlették a *Száz év magány* (*Cien años de soledad*, 1967) központi figuráit, Aureliano Buendía ezredest és Úrsula Iguaránt. García Márquez ezzel a regényével vált igazán híressé, ami Pablo Neruda szerint „talán a legnagyobb reveláció a spanyol nyelvben Cervantes *Don Quijotéja* óta”.² Az irodalomkritikusok ezt a művet a mágikus realizmus egyik legrepresentatívabb alkotásaként tartják számon. Erre az új irodalmi stílusirányzatra jellemző a valós események mágikus, varázslatos elemekkel történő bemutatása, az ok-okozati összefüggések megfordítása és az idő múlásának szubjektív, gyakran a fizika törvényeinek ellentmondó torzítása. García Márquez többek között az ebben a stílusban írt műveiért kapott irodalmi Nobel-díjat 1982-ben: „regényeiért és novelláiért, melyekben a fantasztikus és a realista ötvöződik a képzelet egy gazdagon megszerkesztett világában, ily módon reflektálva egy kontinens életére és konfliktusaira”.³ A mágikus realizmus egyik iskolapéldája lehetne az, ahogyan García Márquez az említett regényében leírja a szépséges Remedios halálának körülményeit. „Amaranta

valami rejtélyes remegést érzett alsószoknyáinak csipkéiben, és megpróbált belekapaszkodni a lepedőbe, hogy el ne essen: a szép Remedios abban a pillanatban kezdett a levegőbe emelkedni. Csak a majdnem teljesen megvakult Ursulában volt annyi lélekjelenlét, hogy felismerje az ellenállhatatlan fuvallat természetét; átengedte a lepedőt a fénynek, és látta, amint a szép Remedios búcsút int felé a vakítóan lobogó lepedők közül, amelyek felszálltak vele a magasba, elhagyták vele a skarabeusok és dáliák szféráját, áthatoltak vele azon a szférán, ahol nincs többé délután négy óra, és örökre eltűntek vele a felsőbb szférákban, ahol az emlékezet legmagasabb röptű madarai sem érheték utol.”⁴ *A par excellence* latin-amerikai boom-regényt több mint harminc nyelvre lefordították és több mint harmincmillió példányt adtak el belőle.

Visszatérve a kolumbiai író élettörténetének korábbi szakaszához, García Márquez apja indíttatására 1947-ben beiratkozott a Kolumbiai Nemzeti Egyetemre, jogot tanulni. Még ebben az évben jelent meg *A harmadik lemondás* (*La tercera resignación*) című első elbeszélése az *El Espectador* napilapban. Ezt követően egyre többet publikált, 1948–49 között az *El Universal*, majd 1950–52 között – „Septimus” álnéven – az *El Herardo* újságokban, de a jogi órákra alig járt, egyetemi tanulmányait sosem fejezte be. „Az előző évben [1949] hagytam ott az egyetemet, azzal a vakmerő ábránddal, hogy meg fogok élni az újságírásból meg az irodalomból, anélkül, hogy tanultam volna őket, és ezt egy olyan mondat ültette el bennem, amit, azt hiszem, Bernard Shaw-nál olvastam: »Már kora gyermekkoromban kénytelen voltam abbahagyni a tanulmányaimat, mert iskolába kellett mennem.« Senkivel sem voltam képes megbeszélni a dolgot, mert éreztem, bár magam sem tudtam, miért, hogy érveim csak önmagamra nézve érvényesek.”⁵ 1954-től García Márquez a már említett *El Espectador* riportere lett. Az 1955-ben megjelent *Egy hajótörött története* (*Relato de un naufrago*) című, tizennégy cikkből álló tényfeltáró riport-sorozata nagy botrányt keltett Kolumbiában. Ennek következtében Gabót – mely ráragadt becenevet Eduardo Zalamea Borda, az *El Espectador* irodalmi mellékletének szerkesztője adta neki – elküldték Párizsba, külföldi tudósítónak. Európába érkezése után, amikor csak tehetett, útra kelt, hogy *felfedező kirándulásokat* tegyen a vasfüggöny túloldalán. 1955-ben járt Csehszlovákiában és Lengyelországban. A következő év elején elveszítette állását. Ezután még majdnem két kalandos évet töltött a francia fővárosban. 1957 tavaszán egy szintén Párizsban élő kolumbiai író barátjával, Plinio Mendozával elhatározták, hogy elmennek Kelet-Németországba. Kíváncsiságukat csak fokozták azok az ellentmondásos hírek, amelyeket az ’56-os magyarországi forradalomról és a Szovjetunió közbeavatkozásáról olvastak a nyugati sajtóban.⁶

Gabo 1957-es kalandjai a vasfüggöny mögött június 18-án kezdődtek. Ekkor kelt útra Mendozával és annak húgával, Soledaddal. Egy használt francia gépkocsival végigsöpörtek a német autópályákon, egészen az NDK határáig. Miután átjutottak a vasfüggönyön – amiről García Márquez megállapította,

hogy nem függöny és nincs is vasból, hanem egy pirosra és fehérre festett fából készült úttorlasz –, Weimar felé vették az irányt. Onnan mentek tovább Lipcsébe, ahol várta őket egy barátjuk, Luis Villar Borda, aki már egy éve ott élt száműzetésben, miután aktívan részt vett a kommunista ifjúsági mozgalomban, Bogotában.⁷ „Megálltak reggelizni egy állami étteremben [...]. Mendoza emlékszik, hogy mielőtt beléptek, García Márquez nyújtózkodott és ásítózott, miközben kiszállt a kocsiból, és így szólt: »Idehallgasson, maestro, mindent meg kell tudnunk erről az egészlől.« »Mármint miről?« »A szocializmusról.«⁸ A kolumbiai kalandorok első benyomása lehangoló volt. García Márquez Kelet-Németország helyzetét Kolumbiának a politikai megtorlások idejében kialakult helyzetéhez hasonlította. Szomorúan tapasztalta, hogy a lakosság retteg a rendőröktől; a kettézárt Berlint pedig egy pánikrohamra ösztönző kiszámíthatatlan emberi térnek látta, ahol semmi sem az, aminek látszik, és senkinek sem tiszta a lelkiismerete.

Miután visszatértek Párizsba, Soledad továbbutazott Spanyolországba. A két jó barát, García Márquez és Mendoza azon tűnődött, talán a többi szocialista országban jobb a helyzet, talán igaz volt az, amit a Lipcsében élő dél-amerikai diákok mondtak nekik, hogy Kelet-Németországban azért nincs szocializmus, mert Hitler kiirtotta az összes valódi kommunistát. Úgy határoztak, visszatérnek a vasfüggöny mögé, de ezúttal a Szovjetuniót tűzték ki úti célul. Kapcsolatba léptek García Márquez régi ismerősével, Manuel Zapata Olivellával, akit ma az afro-kolumbiai irodalom egyik legkiválóbb alakjaként tartanak számon. Zapata Olivella húga, Delia, a kolumbiai népművészet szakértője és gyakorlója, táncegyüttesével éppen a hatodik Világifjúsági Találkozóra (VIT-fesztivál) készült, Moszkvába. García Márquez Mendozával együtt csatlakozott hozzájuk Berlinben, ahonnan együtt mentek tovább, Prágán, Pozsonyon, Csapon és Kijeven keresztül az orosz fővárosba. Mindezt Gerald Martin könyvéből tudhatjuk meg, García Márquez ugyanis egy kicsit *csúsztatott*, amikor megírta az utazás történetét. Cikkeiből az derül ki, hogy a kelet-németországi kirándulásból csupán Soledad – „Jackeline” – tért vissza Párizsba, ő és Mendoza – „Franco” – Berlinben maradtak, otthagyták az autót, és vonattal mentek tovább Prágába. Ez lehetővé tette az író számára, hogy a három, időben eltérő utazást (az 1955-ben Csehszlovákiában és Lengyelországban, az 1957-ben Kelet-Németországban, majd később a Szovjetunióban tett látogatást) egy egységes történetbe fonja össze. Ennek eredménye lett a már említett, 1959-ben megjelent *90 nap a vasfüggöny mögött (90 días en la „Cortina de hierro”)* című cikksorozat. Ebből többek között kiderül: García Márquez meglepődve tapasztalta, hogy a cseh lányoknak a nejlonharisnya aranyat ér; hogy Lengyelországban az emberek vasárnap reggelenként misére járnak; hogy a moszkvai Vörös tér mauzóleumában *büntudat nélkül alvó* Sztálin keze és rajta a vékony, átlátszó körmök kifejezetten nőiesek; és hogy Latin-Amerikával szöges ellentétben, itt semmi jel nem utalt arra, hogy bár-

ki is gyűlölné az Egyesült Államokat. Lenyűgözték a Szovjetunió hatalmas méretei és a nyugati világtól való elzártsága, mint arra az egyik cikk címe is utal: *Szovjetunió: 22 400 000 négyzetkilométer egyetlen Coca-Cola-hirdetés nélkül (U.R.S.S.: 22 400 000 kilómetros cuadrados sin un solo aviso de Coca-Cola)*. Ellenben azt is megjegyezte, hogy ez az elzártság rákényszeríti a Szovjetuniót arra, hogy olyan dolgokat találjon fel, amelyek Nyugaton már léteznek.

García Márqueznek mindez még mindig nem volt elég. Több élményre vágyott a vasfüggöny mögött. A visszaúton, Kijevben elvált Mendozától és Magyarország felé vette az irányt, egy nemzetközi delegáció tagjaként. „Budapest tíz hónapon át tiltott város volt [...] és tíz hónap múltán nekünk is csak azért nyitotta meg kapuit, mert a moszkvai VII-fesztivál előkészítő bizottsága elérte a magyar kormánynál, hogy meghívjon egy tizennyolc megfigyelőből álló küldöttséget. Két építész volt közöttünk, egy német ügyvéd, egy norvég sakkozó, és rajtam kívül csupán egy újságíró: Maurice Mayer [...]”⁹ Miután nagy nehezen átjutottak a határon – ahol a vámósok három órán keresztül ellenőrizték a papírjaikat –, egy tolmács fogadta őket, aki szívélyes hangon közölte velük látogatásuk tizenöt napjának kötött programjait. Maurice Mayer hiába ellenkezett, hogy ők nem turistaútra jöttek, hanem azért, hogy hiteles képet kapjanak az ország jelenlegi helyzetéről, nem volt mit tenni. A külföldi delegációt szabályszerűen internálták a budapesti Szabadság szállóba. Amint valamelyikük kitette a lábát onnan, mindjárt megjelent egy *tolmács*, aki kedvesen karon fogta és visszakísérte az illetőt. „Két apróság tűnt fel nekem: az egyik, hogy milyen szépszámú kísérőnk van – tizenegyen voltak egy ilyen kis delegációhoz –, a másik pedig, hogy mind tolmácsként mutatkozott be, jöllehet legtöbbjük csak magyarul beszélt.”¹⁰ Ez a két *apróság* kibővült Maurice Mayer megfigyelésével: a *tolmácsok* egytől egyig fel voltak fegyverkezve.

Az ötödik napon García Márqueznek elfogyott a türelme, és úgy döntött, meglóg. Ebéd után elkérte a kulcsot a portástól, felment a lifttel, és ugyanazzal a lendülettel lesétált a lépcsőn, ki a Rákóczi útra. „A villamosmegállóban felszálltam az első villamosra. A zsúfolt kocsiban úgy nézett rám a tömeg, mintha más bolygóról érkeztem volna, de se kíváncsiság, se meglepetés nem áradt a tekintetükből, csak zárkózottság és bizalmatlanság. [...] Megszólított magyarul a kalauz. Elmutogattam, hogy nem értem ezt a nyelvet [...]. Kétségbeesettnek látszott. Ahogy leszálltam a végállomásnál, a kezembe nyomott egy cédulát, amelyre ez volt írva angolul: »Isten óvja Magyarországot.«”¹¹

García Márquez rémisztőnek látta a helyzetet. Idejövetele előtt azt hitte, hogy a nyugati sajtóban megjelent hírek a magyarországi forradalomról túlzóak voltak, de most úgy érezte, a helyzet azoknál sokkal lesújtóbb: a károk nagyobbak, az áldozatok száma több és a felkelés lángja még mindig ég. Ráadásul senkivel sem sikerült szóba elegyednie, amit annak tudott be, hogy Budapesten félnek a külföldiektől. „Ha – félelmükben vagy előítéleteik miatt – hallgatnak az emberek, be kell menni a mosdóba, ott kiderül, mi a vélemé-

nyük. Meg is találtam, amit kerestem: a világ összes vizeldéjében megszokott pornográf rajzok között a feliratok, [...] a magyar helyzet értékes dokumentumai: »Kádár, a nép gyilkosa«, »Kádár áruló«, »Kádár az oroszok bérence«.”¹²

Vacsora közben megosztotta tapasztalatait tudósító kollégájával, Maurice Mayerrel. Mint kiderült, ő sem bírta a bezártságot: éjjelente kiszökött a szállodából, hogy feltérképezze Budapestet. Aznap este együtt mentek felderítőútra. Egy tizennyolc éves örömlány – aki beszélt angolul, franciául és oroszul is –, öt forintért megosztotta velük élete történetét. Elmesélte, hogy diákévei apja elvesztésével értek véget, aki elesett Budapest ostrománál. Amikor hajnalban visszamentek szálláshelyükre, a szálloda halljában már várták őket a *tolmácsok*. A két újságíró vakmerő viselkedése váratlan következményekkel járt: a hatóságok úgy döntöttek, komolyabban kell venni a kíváncsi vendégeket, ezért bemutatták őket Kádár Jánosnak, akinek augusztus 20-án, Kisújszálláson tartott beszédét az elnöki páholyból hallgathatták végig. „Míg nem találkoztam Kádárral, én nem nagyon tudtam, hogy milyen is lehet egy hatalomra kerülő igazi munkás. Egyszerűen döbbenetes ez a természetes szerénység, az, hogy egyáltalán nincs benne semmilyen hivataloskodás, hogy úgy néz ki, mint aki vasárnaponként az állatkertbe jár, és mogyorót dob az elefántoknak. [...] Az a gond, hogy lehet Kádárt kihúzni a kátyúból. Biztos, hogy ő is meg a Szovjetunió is élne a lehetőséggel, ha alkalom nyílna valamilyen tisztes visszavonulásra. Csakhogy a Nyugat nem állt elő olyan formulával, mellyel mindkettő megőrizhetné a méltóságát, s ennek most a magyar nép fizeti meg a következményeit.”¹³ Így számolt be García Márquez magyarországi élményeiről az első, 1957-ben megjelent cikkében.

A második, egy évvel későbbi cikk megírásához egy TASZSZ-közlemény adta az ihletet: *Nagy Imrét népbírósi ítélet alapján kivégezték*.¹⁴ Mint az a címből is kiderül, ez az írás inkább hasonlít egy politikai okfejtéshez, mint egy úti beszámolóhoz. Ebben a cikkben García Márquez Nagy Imre kivégzését mélyen elítéli, *politikai gyilkosságnak* titulálja, ami „kegyetlen üzenet mindazoknak, akik a népi demokráciában Moszkvától függetlenebb belpolitikát akarnak folytatni”.¹⁵ Csak azokra az élményeire emlékszik vissza, amelyek alátámasztják azt a feltételezését, hogy amikor itt járt, a nép Nagy Imre pártján állt, a kormány pedig mindent megtett azért, hogy meggyőzze az embereket arról, hogy Nagy áruló volt, nem hős. „Egy Rákóczi úti moziban egyik este Buñuel filmjét, *Az elhagyottakat* játszották, és előtte betettek egy propagandaképet. Nagy Imre karikatúrája volt: a képen hatalmas pocakja volt, és épp egy jókora kolbászt igyekezett lenyomni a torkán. Alatta a felirat: »A kapitalizmus.« Egy készséges tolmács odasúgta: »Ez már nevetséges túlzás.« Mentegetőzését gyér, halk taps szakította félbe. Aztán amikor a közönség látta, hogy a képet azért sem veszik le, hangos fütyülésbe kezdett. Akkor hirtelen felgyulladt a fény. Senki sem nézett körbe, a füttyöt sűrű csend váltotta fel.”¹⁶

García Márquez 1957 nyarának végén úgy tért vissza a hosszú útról Párizsba, hogy se pénze, se szállása nem volt. Egyik barátja kölcsönadta neki a külvárosban, Neuillyben bérelt lakását. Itt írta meg legutóbbi utazásainak történetét. November elején Londonba költözött, ahol rémes anyagi gondokkal küszködött. Egy kis dohányfüstös szobába zárkózva, egy hónap alatt papírra vetette a *Mamá Grande temetése* (*Los funerales de la Mamá Grande*, 1962) című novelláskötet szinte összes történetét. Aztán az év végén jött a távirat Venezuelából: Plinio Mendoza – aki közben a *Momento* szerkesztője lett – főnöke felajánlotta García Márqueznek egy repülőjegyet Caracasba, hogy dolgozzon ő is a lap szerkesztőségében régi cimborájával. *Gabo* az ajánlatot elfogadta, s ezzel véget érték európai kalandjai. Negyven évvel később, egy Gerald Martinnal folytatott beszélgetésben, így emlékezett vissza életének erre a szakaszára: „amikor 1956 elején elveszítettem a munkámat Európában, mindent elengedtem, akárcsak Baranquillában. Könnyen találhattam volna másik munkát egy másik lapnál, ehelyett két évig csak sodródtam. Aztán persze megálltam, és visszatértem a dolgaimhoz. De ez idő alatt többnyire csak az érzelmeimmel törődtem, a belső világgal, élményeket szereztem, és felépítettem egy személyes világot.”¹⁷

García Márquez után most jöjjön a latin-amerikai irodalom másik két, a bevezetésben említett nagyjátékja és az ő magyarországi kalandjai. Miguel Ángel Asturias, a latin-amerikai *boom* előfutára, a Magyarországnál alig nagyobb Guatemalában született 1899-ben, és a spanyol fővárosban, Madridban hunyt el 1974-ben. A chilei költőnő, Gabriela Mistral után ő volt a második latin-amerikai irodalmi Nobel-díjas, mely elismerést 1967-ben, két évvel azután, hogy itt járt nálunk, „az indián hagyományokra és nemzeti sajátosságokra épült, magas színvonalú műveiért” kapta.¹⁸ Asturias érdeklődése a guatemalai őslakosok kultúrája és hagyományai iránt egészen a gyerekkorába nyúlik vissza. Azok a maya-quiché mítoszok és legendák, amelyeket indián származású dajkája, Lola Reyes mesélt neki, nagy hatással voltak rá. Később ebben a témában írta a guatemalai San Carlos Egyetem jogi karán megvédett *Guatemalai szociológia: az indián társadalmi problémája* (*Sociología guatemalteca: el problema social del indio*, 1923) című szakdolgozatát, illetve az egyik főműveként emlegetett *Kukoricáemberek* (*Hombres de maíz*, 1949) című regényét is, amely egy új irodalmi irányzat, a neoindiánizmus (*neoindigenismo*) első nagy megnyilvánulása volt.

Asturias, miután befejezte jogi tanulmányait, Európába utazott, és pár hónapos londoni tartózkodása után beiratkozott a párizsi Sorbonne Egyetemre. Antropológiát és indián mitológiát tanult. A francia fővárosban töltött tíz éve alatt kapcsolatba került a szürrealista mozgalommal, elkezdett fiktív történeteket és verseket írni. 1930-ban jelent meg első önálló kötete, a *Guatemala legendái* (*Leyendas de Guatemala*, 1930), amiben a trópusokat a Föld nemi szervények nevezi. Gerald Martin szerint ez a mű „az első jelentős antropológiai hozzájárulás az amerikai spanyol irodalomhoz”.¹⁹

Amikor Asturias 1933-ban hazament Guatemalába, Jorge Ubico diktatúrája fogadta őt. Az 1944-es váltás, a reformista Arévalo Bermejo hatalomra kerülése, új lehetőségeket hozott neki, ekkor vette kezdetét diplomáciai pályafutása. Első állomása Mexikó volt, ahol a guatemalai nagykövetség kultúrattaséja lett. Ebben az időben több, a diktatúra alatt fiókba zárt műve jelent meg, köztük az *Elnök úr* (*El Señor Presidente*, 1946), ami egy csapásra híressé tette őt. Ebben a regényben egy tipikus latin-amerikai diktátor jellemvonásait ismerhetjük meg. Megírásához az ihletet Manuel Estrada Cabrera – Guatemala elnöke 1898 és 1920 között – adta. „Az Elnök Úr, mint mindig, most is gyászruhát viselt: fekete cipőt, fekete öltönyt, fekete nyakkendőt és fekete kalapot, melytől egyetlen pillanatra sem vált meg; ősz bajuszát ajkára simította, hogy elrejtse fogatlan ínyét; orcája húsos volt, szemhéját állandóan összehúzza tartotta.”²⁰ A latin-amerikai diktátorok és diktatúrák általános jellegzetességeiről és az általuk előidézett társadalmi igazságtalanságokról több, e térségből származó író is publikált. Ebbe a témakörbe tartozik García Márquez *A pátriárka alkonya* (*El otoño del patriarca*, 1975) című regénye, és a szintén irodalmi Nobel-díjas perui író, Mario Vargas Llosa *A kecske ünnepe* (*La Fiesta del Chivo*, 2000) című alkotása is. *Gabo* ebben a művében humorral ad hangot az önkényuralom alá rendelt nép kiszolgáltatottságának. „[...] a szentségit, és különben is, ha én meghalok, úgyis a politikusok kaparintják meg újra ezt az egész kócerájt, mint a spanyolok idejében, majd meglátják, mondta, megint a papok, a gringók és a gazdagok osztoznak majd mindenben, a szegényeknek meg nesze semmi, fogd meg jól, mert azok mindig olyan nyomorultak lesznek; ha egyszer a szar kincset fog érni, ők fenék nélkül jönnek a világra [...]”²¹

Asturias helyzete lényegesen megváltozott, miután szülőföldjén 1954-ben Carlos Castillo Armas katonai puccsal átvette a hatalmat. Mivel Asturias az előző kormányt támogatta, így nemcsak diplomáciai tisztségét veszítette el, hanem megfosztották guatemalai állampolgárságától is és kiutasították az országból. Ezt követően száműzetésben élt, először más latin-amerikai országokban, majd Európában, Genovában és Párizsban. A hatvanas években több nemzetközi elismerést is kapott, 1966-ban a Lenin-békedíjat, majd egy évvel később az irodalmi Nobel-díjat. Mindeközben bejárta szinte az egész öreg kontinenst. A kelet-közép-európai régióban egyik kedvenc helye volt Románia. Rendszeresen látogatta az ottani gyógyfürdőket. Wass Albert visszakövetelt hegyei a guatemalai tájra emlékeztették a latin írórt. 1962-ben, a Román Népköztársaság kormányának meghívására több hónapig járt a velünk szomszédos országot. Útjára elkísérte két költőbarátja, a szintén baloldali elveket valló Pablo Neruda és Rafael Alberti – a 20. századi chilei és spanyolországi irodalom kiemelkedő nagyjai.

Két évvel később Mexikóban megjelent Asturias *Románia új arca* (*Rumania: su nueva imagen*, 1964) című propagandakötete, melyben a román államszo-

cializmus vívmányait dicsőíti. Romániai utazásai során Asturias több történelmi magyar városban is megfordult, ennek ellenére az említett kötetben nem tesz komolyabb utalást az ott élő magyarokra. Csak a Kolozsváron szerzett élményekről szóló tizennyolcadik fejezetben olvashatunk arról, hogy az író találkozhatott magyarokkal. „Egy szimpatikus kereskedő karon ragadott bennünket és egy kis utcába vezetett. Az egyik ház előtt megállt velünk. Nem értettük, mit mond, de mozdulataiból, ahogyan ujjjaival úgy csinált, mintha zongorázna, és abból, hogy láttuk kiírva Liszt nevét, rájöttünk, hogy ebben a házban született a halhatatlan zenész. Kísérőnk örülve annak, hogy megmutatta ezt a történelmi helyet, a Magyar Rapszodiát füttyörészve továbbállt.”²² Talán a levegőben zongorázó ujjak, talán a kiírás tévesztették meg Asturiasékat, mert egy bizonyos: Liszt Ferenc Doborjánban született, Kolozsváron csak hangversenyeket adott.

Asturias feltehetően jól beszélt románul, ami a kasztíliai spanyollal együtt szintén a latin nyelvcsaládba tartozik. 1967-ben, Buenos Airesben adták ki *A román próza antológiája* (*Antología de la prosa rumana*) című irodalmi szöveggyűjteményét, amit ő maga válogatott és fordított. Érdekes, hogy a könyvben Sütő András (1927–2006) és Nagy István (1904–1977) erdélyi magyar írók művei is szerepelnek. Ez utóbbit Ovid S. Crohmăniceanu az antológiához írt előszavában külön ki is emeli, felhívva a figyelmet arra, hogy Nagy volt az „első magyar nyelvű román író, aki a háború előtt megírta a proletárok életének néhány aspektusát”.²³ Mindez arra utal, hogy Asturias keveset tudhatott a Romániában élő magyarok történetéről, vagy nem akart róla tudomást venni. Magyarország gasztronómiája annál inkább felkeltette érdeklődését, mint arról a *Megkóstoltuk Magyarországot* (*Comiando en Hungría*, 1968) című könyv árulkodik, amit Pablo Nerudával közösen írt. Mielőtt belekezdenénk ennek a magyar ételeket, italokat és vendégszeretetet magasztaló műnek a bemutatásába, ismerkedjünk meg a társszerzővel.

A Pablo Neruda művésznéven ismertté vált író az araukán indiánok földjén, Chilében született 1904-ben. Che Guevara kedvenc költője volt, García Márquez szerint a 20. század legnagyobb költője. Budapesten emlékét még egy utcanév is őrzi a békásmegyeri lakótelepen. Asturiashoz hasonlóan szintén jelentős diplomáciai múltja volt. Konzuli pályafutása Rangunban, Burma legnépesebb városában kezdődött, 1927-ben. Ezt követte Sri Lanka-i, Jávaszigeti, szingapúri, Buenos Aires-i, barcelonai és madridi tartózkodása. Utazásai során nemcsak Asturiassal kötött egy életre szóló barátságot, hanem a spanyolországi 27-es generáció – ami olyan irodalmi kör volt, mint nálunk a *Nyugat* első generációja – nagyjaival is, köztük Federico García Lorcával és a már emlegetett Rafael Albertivel. 1936-ban a spanyol polgárháború elől menekülve Madridból hazaköltözött. Ugyanebben az évben a harmincnégy éves García Lorcát Franco falangistái agyonlőtték. „Harcát a nép most nélkülöd víjja, / hej, Federico García!”²⁴ Neruda talán ekkor tolódott el végleg a

baloldal felé. Egy évvel később jelentette meg a *Spanyolország a szívemben: himnusz a harcra kelt nép dicsőségére* (*España en el corazón: himno a las glorias del pueblo en la guerra*, 1937) című verseskötetét, melyben a republikánusokat pártolja. Ettől kezdve költészete egyre inkább politikai tartalmú, radikális baloldalisága, sztálinizmusa egyre erőteljesebben jelenik meg verseiben. „Sztálin / épített. / Gabona, / traktor, / tanítás, / út / született a kezében, / és közben ott volt, / oly egyszerűen, akár te vagy én, / ha nekem és neked sikerülne / oly egyszerűnek lenni, mint ő.”²⁵

1939-ben Pedro Aguirre Cerda chilei elnök megbízta Nerudát a párizsi spanyol emigráció speciális konzuli feladataival. Többek között ő szervezte meg annak a több mint kétezer spanyol emigránsnak Franciaországból Chilébe történő átutaztatását, akik a Winnipegnek elnevezett hajón keltek át az Atlanti-óceánon. Pár éves mexikói tartózkodása után – ahol szintén konzul volt – a Chilei Kommunista Párt jelöltjeként Antofagasta és Tarapacá tartományok szenátora lett. 1947-ben, a bányászsztrájk idején nyíltan bírálta Gabriel González Videla chilei elnök represszív politikáját, aminek következtében száműzetésbe kényszerült. 1949-ben Párizsba költözött, ahol több baráti segítőtje is akadt, köztük az avantgárd malagai festőművész, Pablo Picasso. (A madridi Reina Sofia múzeumban őrzött *Guernica* című festmény alkotója a Habsburg uralkodók hivatalos címekkel cirádázott neveire emlékeztető, hosszú nevet örökölt szüleitől: Pablo Diego José Francisco de Paula Juan Nepomuceno María de los Remedios Cipriano de la Santísima Trinidad Ruiz y Picasso.)

Neruda még ugyanebben az 1949-es évben ellátogatott a szocialista országok zömébe. Magyarországon is járt, Somlyó György műfordító visszaemlékezéseiből tudhatjuk, hogy jelen volt a Petőfi-centenáriumon.²⁶ A chilei költő később egy versében úgy emlékszik vissza Budapestre, mint arra a helyre, ahol a háború verte Európában rálelt a zöldellő reménységre. „És így, / a szén és a vér / nehéz, / fekete zsákja alatt görnyedve / jártam be Európát, / az emberi szemektől / ellopott élű holdat, / a háborúszaggatta / vén hidak ívét, / a néptelen városokat, / kivájt ablakszemekkel, / és romjaikkal, melyek közt a dudva, / csalán / s a borzadó, / gyökértelen, / szomorú kutyatej nő. / Így mentem bombavert utcák során át, / a zöldellő reményt keresve / amíg rá nem találtam / egy szép napon, aranyba / és vízbe öltözötten, / két partján Budapestnek.”²⁷

Az irodalmi Nobel-díj mellett Neruda több nemzetközi elismerést is kapott. 1950-ben a varsói II. Béke Világkongresszuson neki ítelték a Nemzetközi Béke-díjat az *Ébredj favágó!* (*Que despierte el leñador*) című elbeszélő költeményéért, amely ugyanebben az évben jelent meg a *Teljes ének* (*Canto general*, 1950) című verseskötetben. Ebben a műben a költő az Egyesült Államokhoz fordul, az egységes Amerika békéjét hangoztatva, példaként állítva az *imperialista nagyhatalom* elé a Szovjetuniót. A mű végén az őt kitagadó Chile iránti

szeretetének ad hangot. „Csak egy költő vagyok, ki mindenkit szeret, / s bo-lyongva járom e szeretett világot: / hazámban tömlőcre vetik a bányászt / és zsoldosok diktálnak a bíráknak. / De én szeretem fagyos kis hazámat / legutolsó kis gyökeréig. / Ha száz halált kellene hálnom, / ott szeretnék meghalni én: / ha százszor kellene születnem, / csak ott szeretnék megszületni, / a vad araukán fenyők közt, / a déli szél fergetegében, / az újonnan vett harangok alatt. / De ne rólam beszéljünk. / Beszéljünk az egész világról / és csapjunk az asztalra szeretettel. / Nem akarom, hogy újra csak vér / itassa a kenyeret, a babot, / a zenét; én azt akarom, hogy / jöjjön velem, a bányász, a leányka, / a jogász és a tengerész, / a kedves babakészítő, / menjünk el a moziba s azután / igyunk egy pohár jó vörösbor. / Nem hozok én semmi megoldást. / Azért jöttem, hogy énekeljek / s hogy te is énekelj velem.”²⁸ Három évvel a *Teljes ének* megjelenése után, 1953-ban Nerudát kitüntették a Sztálin-békedíjjal. Az irodalmi Nobel-díjat két évvel halála előtt, 1971-ben, „a latin-amerikai költészetben betöltött kiemelkedő szerepéért” kapta.²⁹

Mint korábban említettem, Neruda és Asturias írtak egy könyvet közösen, ami a *Megkóstoltuk Magyarországot* címet viseli. Ebben a műben azokról a gasztronómiai élményeiről számolnak be, amelyeket az 1965-ben az Országos Béketanács vendégeként tett magyarországi látogatásuk során éltek át.³⁰ Neruda Finnországból, a helsinki Béke Világtanács-ülésről érkezett, Asturias pedig – aki valószínűleg akkor járt nálunk először – Jugoszláviából, ahol azzal próbálkozott (hiába), hogy a nemzetközi PEN Club (*Poets, Essayists, Novellists*) megválassza elnökének. Mindketten magukkal hozták feleségüket is, Blancát és Matildét – akihez a chilei költő a világhírű száz szerelmes szonettjét írta (*Cien sonetos de amor*, 1959). A két múzsa nagy szerepet játszott a könyv megszületésében. A Váci utcai Rotschild Klára divatszalon párizsi divatszalonokhoz viszonyított alacsony árait látva fejükbe vették, hogy ruhatárait itt egészítik ki. Ehhez pénzre volt szükségük, amit férjük elmaradt honoráriumainak kiváltásával gondoltak beszerezni. Így történt, hogy egyik reggel, míg a két hölgy ruhákat próbált, az írók, tolmácsuk kíséretében, idézetek után kutattak a Széchényi Könyvtárban (ami akkor még a Nemzeti Múzeum épületében volt). Neruda baloldali érzelmű verseiből sokat publikáltak nálunk, ellentétben Asturias műveivel. A guatemalai író munkásmozgalmi elkötelezettsége nem volt annyira egyértelmű, regényeiből nehezebb volt idézni. A két latin a könyvtárban megegyezett, hogy *risztelni* fognak, nehogy baj legyen, és az egyik asszonynak több ruha jusson, mint a másiknak. Ezután átmentek az állami szerzői jogvédelem szervéhez és kiváltották jussukat, ami azonban olyannyira csekély volt, hogy legfeljebb egy ruhára tellett belőle. Ekkor merült fel az ötlet, hogy gyorsan kellene valamit írni, és felvenni az érte járó jogdíjat. „A vacsoránál – borukat kóstolgatva – hangosan gondolkoztak a Nagyok, asszonyaikat is bevonva a tervezgetésbe, hogy mit lehetne leggyorsabban megírni. »A bort – mondhatta Neruda. – Elég iható. Írok róla pár szerelmes ódát.« – »Az

kevés pénzt hoz – morfondírozhatott Asturias. – Az asszonyoknak viszont nagyon tetszenek a ruhák, egész délután próbáltak.« – »Írhatnátok az ételekről is« – szólhatott közbe Matilde. – »Bár elég nehezek, különösen a francia konyha után.« »Szakácskönyvet írjon a férjem? Ez nem az ő szintje. A svéd akadémikusok körberöhögnék« – mondhatta Blanca. Talán így volt...» – következett az ötlet eredetére a Nagyok kísérőtölmácsa.³¹ „Versben megénekelni, prózában ünnepelni a jó evést, ez volt a borospoharak hevében született szándékunk, hozzájárulás ahhoz, amit így kellene nevezni: harc az eleven élet fenntartásáért. És az eleven élet az asztalnál kezdődik...» – írja Asturias az epilógusban, az olvasó előtt ismeretlenül hagyva a könyv keletkezésének eredeti történetét, ami a Rotschild Klára divatszalonban kezdődött.³²

A magyar kulturális vezetés nagy örömmel fogadta az ötletet, sőt tovább is fűzte, azt javasolva, hogy a két latin író el kell vinni a legjobb helyekre, meg kell velük kóstoltatni a legjobb ételeinket és italainkat. Adott volt a lehetőség a *beetetés*re. Gyorsan elkészítették számukra a nagyjából egy hónapra szóló szakmai útitervet, a vidéki kirándulásokra rendelkezésükre bocsátottak egy szovjet Cadillacet (Csajkát), és felajánlottak nekik egy jelentős összegű honoráriumot. Ezután kezdetét vette Asturias és Neruda gasztroturisztikai felfedezőútja. Az Alabárdos, ahol „a hegedűk zümmögnek, és tálra kerül a nyársonsi sült”.³³ A Mátyás-pince, ahol a dorozsmai molnárpony „sűrű, fűszeres, ízletes és illatos mártás[a] újabb okot adott az élet örömteli kóstolgatására”.³⁴ A Pilvax kávéház, ami „olyan, akár egy elefántcsont dáma, és a csönd, amely akkor támadt, amikor Petőfi sebesülten lebukott lováról, a csönd, amely még mindig tart”.³⁵ A Citadella, „Budapest koronája”.³⁶ A Vasmacska, „édesvízi matrózok, hajógyári munkások, szép szemű nők és cigányzene” meghitt zuga.³⁷ A Hungária,³⁸ ahol a menükártya lapjai közül előbukkannak a hírességek: Thomas Mann, Ady Endre, József Attila... A Margitsziget, amit „úgy tűztek a Duna övébe, akár egy zöld rózsát”.³⁹ Az Aranyzarvas, ahonnan „a Cumberland mártásban tálalt őzgidahengerkéket az úrhajós Valentyina elvihetné a Marsra”.⁴⁰ A Híd vendéglő, ahol megelevenedik Krúdy Gyula, aki „nemcsak kötetit hagyta ránk a könyvespolcokon, hanem ezt az óránként újra meg újra kiszülő húst is a roston. Semmi nincs, aminél halhatatlannabb”.⁴¹ És Visegrád, Hortobágy, Kecskemét, Tokaj, Debrecen, Tihany, Füred, Badacsony és vadhúsok, levesek, főzelékek, pálinkák, borok... Asturias és Neruda mindet megkóstolták! Esténként játékos örömmel vetették papírra aznapi élményeiket. Brahiból, még az első bolondos ötletrohamban úgy határoztak, hogy a könyv megírásánál felcserélik a szerepeket, így a legtöbb vers a guatemalai regényírótól, míg a kisprózák nagy része a chilei költőtől származik.⁴² Mindketten kordában tartották osztályharcos érzelmeiket, igaz, Nerudát néha megcsapta a proletár globalizáció szelleme, mint amikor az Aranyzarvasban, az őzgidakrokkelt elfogyasztása után arra koccintott, „hogy egy tengerbe fusson majd mindegyik folyó”, vagy amikor a prológusban azt

írta: „Üljünk hát mind, a világ minden népe az asztal köré, üljünk le a boldog asztalhoz, Magyarország asztalához”.⁴³ Neruda ez utóbbi felszólítását Szentgyörgyi N. József azzal kommentálta, hogy „idáig érhetett az olvasásban a hazai kultúr pápa, amikor elégedetten csettinthetett: mégis csak érdemes volt a burzsuj öreglányokat kistafírozni”.⁴⁴

Így járt a három latin-amerikai író, a mágikus realizmus kolumbiai mestere, a guatemalai indiánok tudós-költője és a világbéke chilei szerelmese Magyarországon, az államszocializmus korában.

Jegyzetek

- 1 BABITS Mihály: *Az európai irodalom története*, Fapadoskonyv.hu Kft., Budapest, 2011, 12. p.
- 2 BELL-VILLADA, Gene H.: *Conversations with Gabriel García Márquez*, University Press of Mississippi, Mississippi, 2006, 62. p.
- 3 L. a Nobel-díj hivatalos honlapján: <www.nobelprize.org> (letöltve: 2014. 02. 06.).
- 4 GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: *Száz év magány*, ford. Székács Vera, Magvető, Budapest, 1971, 214–215. p.
- 5 GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: *Azért élek, hogy elmeséljem az életem történetét*, ford. Székács Vera, Magvető, Budapest, 2003, 12. p.
- 6 García Márquez kelet-németországi útját követte egy, a Szovjetunióban és Magyarországon tett látogatása. Élményeiről és megfigyeléseiről részletes beszámolókat írt, amelyeket névtelenül publikált különböző venezuelai és kolumbiai újságokban. 1957. november 15-én a caracasi *Momentóban* jelent meg a *Magyarországon jártam (Yo visité Hungría)*, majd 22-én és 29-én az *Oroszországban jártam (Yo visité Rusia)* első és második része. 1958. június 28-án a szintén caracasi *Elite* lehozta García Márquez egy újabb, Magyarországról szóló írását, *Nagy Imre: hős vagy áruló? (Nagy, ¿héroe o traidor?)* címmel. 1959. július 27. és szeptember 28. között további tíz cikk került nyilvánosságra a Bogotában hetente megjelenő *Cromosban*, közös cím alatt: *90 nap a vasfüggöny mögött (90 días en la „Cortina de hierro”)*. Az első három Németországról, a negyedik és ötödik Csehszlovákiáról, a hatodik Lengyelországról, az utolsó négy pedig a Szovjetunióról szólt. Az összes cikket összegyűjtötte GILARD, Jacques: *García Márquez, Gabriel, Obras periodísticas V–VI. De Europa y América*, Obeja Negra, Bogotá, 1984. A két, Magyarországról szóló cikk magyarul Scholz László fordításában jelent meg, a *Nagyvilág* 2003/11. számában (884–896. p.), majd még egyszer a 2006/9–10. számában (913–928. p.), az '56-os forradalom kitörésének ötvenedik évfordulóján. García Márquez útjairól a vasfüggöny mögött és az arról írt cikkeiről L. még Gerald Martin az író életéről szóló könyvének 11. fejezetét, *A vasfüggönyön túl: Kelet-Európa a hidegháború alatt, 1957*, In: MARTIN, Gerald: *Gabriel García Márquez. Egy élet*, ford. Bölcskei Erzsébet – Ureczky Eszter, Magvető, Budapest, 2009, 230–243. p.

- ⁷ García Márquez az utazásról írt cikkeiben barátait álnéven tüntette fel. Így lett Mendozából „Franco”, a bohém olasz újságíró; Soledadból „Jacqueline”, az indokínai származású francia grafikus lány; és Villa Bordából – aki később Kolumbia utolsó kelet-berlini nagykövete lett – „Sergio”, a harminckét éves chilei kommunista.
- ⁸ MARTIN: *Gabriel García Márquez. Egy élet*, 231. p.
- ⁹ GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: Magyarországon jártam, ford. Scholz László, *Nagyvilág*, 2003/11., 884. p.
- ¹⁰ *Uo.*, 885. p.
- ¹¹ *Uo.*, 886. p.
- ¹² *Uo.*, 888. p.
- ¹³ *Uo.*, 890. p.
- ¹⁴ GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: Nagy Imre: hős vagy áruló?, ford. Scholz László, *Nagyvilág*, 2003/11., 893. p.
- ¹⁵ *Uo.*, 896. p.
- ¹⁶ *Uo.*, 894. p.
- ¹⁷ MARTIN: *Gabriel García Márquez. Egy élet*, 243. p.
- ¹⁸ L. a Nobel-díj hivatalos honlapján: <www.nobelprize.org> (letöltve: 2014. 02. 06.).
- ¹⁹ MARTIN, Gerald: *Journeys through the Labyrinth. Latin American Fiction in the Twentieth Century*, Verso, London, 1989, 146. p.
- ²⁰ ASTURIAS, Miguel Ángel: *Elnök Úr*, ford. Tavaszy Sándor, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971, 38. p.
- ²¹ GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: *A pátriárka alkonya*, ford. Dely István, Magvető, Budapest, 2003, 152. p.
- ²² Szabad fordítás a könyv francia nyelvű kiadásából: ASTURIAS, Miguel Ángel: *Roumanie d'aujourd'hui*, trad. Claude Bourguignon, Éditions Albin Michel, Párizs, 1969, 117. p.
- ²³ Szabad fordítás a szóban forgó könyv eredeti, spanyol nyelvű kiadásának digitális verziójából (3. p.), ami megtalálható a Scribd digitális könyvtárban, <<http://bit.ly/1jYbKMo>> (letöltve: 2014. 02. 05.).
- ²⁴ Részlet Radnóti Miklós *Federico García Lorca* című verséből. RADNÓTI Miklós: *Válogatott versek*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010, 84. p.
- ²⁵ Részlet Pablo Neruda *A széles új világban – V. Az ő halálára (Es ancho el nuevo mundo – V. En su muerte)* című költeményéből. NERUDA, Pablo: *A szőlők és a szél*, ford. Somlyó György, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1954, 115. p.
- ²⁶ Hivatkozik rá SZENTGYÖRGYI N. József: Megkóstolták Magyarországot: egy elfeledett könyv nyomában, *Az Irodalom Visszavág*, 2005/3–4., 76–82. p.
- ²⁷ Részlet Pablo Neruda *Mézízű Magyarország (La miel de Hungría)* című verséből. NERUDA: *A szőlők és a szél*, 205. p.
- ²⁸ NERUDA, Pablo: *Ébredj favágó!*, ford. Somlyó György, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1951, 135. p.
- ²⁹ L. a Nobel-díj hivatalos honlapján: <www.nobelprize.org> (letöltve: 2014. 02. 06.).
- ³⁰ A mű keletkezésének történetét a két latin jóbarát magyarországi kísérőtölmácsa, Szentgyörgyi N. József vetette papírra, a 26. jegyzetben már hivatkozott írásában.

- ³¹ *Uo.*, 77. p.
- ³² ASTURIAS, Miguel Ángel – NERUDA, Pablo: *Megkóstoltuk Magyarországot*, ford. András László – Somlyó György – Orbán Ottó, Corvina, Budapest, 1968, 108. p.
- ³³ *Uo.*, 45. p.
- ³⁴ *Uo.*, 46. p.
- ³⁵ *Uo.*, 48. p.
- ³⁶ *Uo.*, 51. p.
- ³⁷ *Uo.*, 53. p.
- ³⁸ A szocializmus előtt és után: New York kávéház. (A Szerk.)
- ³⁹ ASTURIAS–NERUDA: *i.m.*, 68. p.
- ⁴⁰ *Uo.*, 71. p.
- ⁴¹ *Uo.*, 77. p.
- ⁴² Az idézett könyvben Pablo Neruda írásai: *Prológus* (ford. András László); *A „kövér költő”* (ford. András László); *Halászlé* (ford. András László); *Főzelékek* (ford. András László); *A káposzta műremekei* (ford. András László); *Libamáj* (ford. Somlyó György); *Alabárdos* (ford. András László); *A hal és a dátum* (ford. András László); *Pilvax és mélabú* (ford. András László); *Citadella* (ford. András László); *Egy fél vasárnap Budapesten* (ford. András László); *Kis ballada* (ford. Somlyó György); *Pohárköszöntő a Híd vendéglőben* (ford. András László); *Ebéd előtt szálltak le az égből* (ford. András László); *A nagy kupa* (ford. András László); *Bikavér* (ford. Orbán Ottó); *Kecskemét felé* (ford. András László); *Tihany* (ford. András László); *Tokaji* (ford. Somlyó György). Miguel Ángel Asturias írásai: *Magyarország, hol keveredik a paprika a borssal* (ford. Orbán Ottó); *A leves visszakapja jogait* (ford. András László); *Gulyás* (ford. Orbán Ottó); *Vasmacska* (ford. András László); *Hungária* (ford. András László); *Pohárköszöntő a Híd vendéglőben* (ford. András László); *A jó evés védelmében* (ford. András László); *Visegrádi kút* (ford. Orbán Ottó); *Tetten ért étvágy* (ford. András László); *Kőtálca* (ford. András László); *Jókai Mór mondja* (ford. Orbán Ottó); *Epilógus* (ford. András László).
- ⁴³ *Uo.*, 73. és 15. p.
- ⁴⁴ SZENTGYÖRGYI N.: *i.m.*, 79. p.